

اقتصاد وقف و خیریه

تألیف:
دکتر مهرداد حبیبیان
مرتضی درخسلا

انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

تهران: بزرگراه شهید چمران،

پل مدیریت

تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲

صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

E-mail: isu.press@yahoo.com

گروهگاه اینترنتی:

www.ketabesaz.com

دانشگاه امام صادق

اقتصاد وقف و خیریه ■ تألیف: دکتر مهدی طغیانی و محسنی درخشان ■ طراح جلد: محمد صالح احمدنیا
ناشر: دانشگاه امام صادق (ع) ■ چاپ اول: ۱۳۹۵ ■ شماره پان: ۱۰۰۰ نسخه ■ چاپ و صحافی:

مجمع چاپ و صحافی برتر ■ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۵۴۰-۶

قیمت: ۲۰۵/۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است

سرشناسه: طغیانی، مهدی، ۱۳۶۰-

عنوان و نام پدیدآور: اقتصاد وقف و خیریه / تألیف: مهدی طغیانی و مرتضی درخشان.

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: ۳۵۶ص؛ مصور، نمودار.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۵۴۰-۶

موضوع: ایران — سیاست اقتصادی — آینده نگری

موضوع: سیاست اقتصادی — جنبه‌های مذهبی — اسلام

موضوع: سیاست اقتصادی — مشارکت شهروندان

موضوع: وقف (فقه)

شناسه افزوده: درخشان، مرتضی، ۱۳۶۴-

شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۵ ۷ الف ۷ ط / HC ۴۷۳

رده‌بندی دیویی: ۳۳۸/۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۴۵۰۲۷۷۸

فهرست مطالب

۱	 سخن ناشر
۲	 مقدمه
	فصل اول:
۹	 چستی بخش سوم (وقف و خیریه)
۹	 تعریف بخش وقف و خیریه
۱۹	 ◀ وقف
۲۰	 ◀ بخش
۲۰	 ◀ رتی، عمری و سکنی
۲۳	 ◀ صدقه
۲۴	 ◀ وصیت یک م مال
۲۴	 ابعاد بخش وقف و خیریه بر اقتصاد
۳۵	 آثار اقتصادی بخش وقف و خیریه
۴۲	 خلاصه
۴۲	 مفاهیم کلیدی
۴۳	 مسائل و پرسش‌ها
	فصل دوم:
۴۷	 گستره‌ی دانش اقتصاد وقف و خیریه
۴۷	 مقدمه
۴۸	 تخصیص منابع
۵۱	 اطلاعات
۵۳	 انگیزه‌ها
۶۲	 نهادها
۶۳	 ◀ مالکیت
۶۴	 ◀ قوانین و مقررات
۶۸	 ◀ وقف‌نامه‌ها
۷۲	 ◀ اساسنامه‌های تأسیس

۷۵	◀ اخلاق
۸۱	روابط میان بخشی
۸۲	◀ ارتباط با دولت
۸۳	◀ نظارت
۸۹	◀ مالیات
۹۳	◀ ارتباط با بخش انتفاعی (خصوصی)
۹۵	ارتباط وقت با بخش های اقتصادی
۹۶	ارزیابی و سنجش
۱۰۱	خلاصه
۱۰۲	مفاهیم کلیدی
۱۰۲	مسائل و پرسش ها
	فصل سوم:
۱۰۵	نظریه اقتصادی سه شکست
۱۰۵	مقدمه
۱۰۶	بخش سوم در دانش اقتصاد
۱۱۱	تعریف و تمایز
۱۱۳	نظریه ی سه شکست: موفقیت های اولیه
۱۱۶	◀ شکست بازار
۱۲۵	◀ واکنش دولت به شکست بازار
۱۲۷	◀ شکست دولت
۱۲۹	◀ واکنش بخش غیرانتفاعی به شکست بازار و دولت
۱۴۲	◀ شکست داوطلبانه
۱۵۰	◀ بستن مدل: واکنش به شکست داوطلبانه
۱۵۱	◀ نواقص نظریه ی سه شکست
۱۵۳	در مسیر طراحی نظریه ی کامل
۱۵۶	خلاصه
۱۵۷	مفاهیم کلیدی
۱۵۷	مسائل و پرسش ها

فصل چهارم:

۱۶۱	 صیانت از وقف و امور خیریه
۱۶۱	 مقدمه
۱۶۲	 مدیریت و برنامه‌ریزی سازمان‌های بخش سوم
۱۶۳	 مدیریت راهبردی
۱۶۷	 برنامه‌ریزی راهبردی
۱۶۸	 بودجه
۱۷۱	 حسابداری
۱۷۳	 بازاریابی
۱۷۶	 ساختار درآمد - هزینه مؤسسات وقف و خیریه
۱۷۸	 تجهیز منابع
۱۸۰	 حق عصب و بیست‌های ثابت
۱۸۱	 منابع و وجوه دولتی
۱۸۳	 جمع‌آوری وجوهات امانت
۱۸۶	 فعالیت‌های اقتصادی و تفریحی
۱۸۹	 سرمایه‌گذاری
۱۹۳	 استفاده از تکنیک‌های نظریه‌ی بنگ
۱۹۷	 تخصیص منابع
۱۹۸	 مخارج جاری
۲۰۵	 مخارج توسعه و عمران (سرمایه‌گذاری)
۲۳۰	 خلاصه
۲۳۱	 مفاهیم کلیدی
۲۳۱	 مسائل و پرسش‌ها
	فصل پنجم:
۲۳۵	 مصارف بخش وقف و خیریه
۲۳۵	 مقدمه
۲۳۵	 دسته‌بندی کلی فعالیت‌های وقف و خیریه
۲۳۶	 خدمات اجتماعی

۲۳۸	 سلامت
۲۴۲	 آموزش و فعالیت‌های مرتبط
۲۴۷	 خدمات اقتصادی
۲۵۱	 نهادهای مذهبی
۲۵۳	 فرهنگ و هنر
۲۵۵	 ورزش و سرگرمی
۲۵۸	 سازبان‌های منفعت متقابل
۲۵۹	 قانون‌های اقتصادی
۲۵۹	 واسطه‌های نوآوری
۲۶۱	 خلاصه
۲۶۱	 مفاهیم کلیدی
۲۶۲	 مسائل و پرسش‌ها
	فصل ششم:
۲۶۵	 چالش‌ها و راهکارهای بخش وقف و خیریه
۲۶۵	 مقدمه
۲۶۶	 چالش‌های کلی پیش‌روی بخش
۲۶۶	 عدم شناخت کافی از بستر تعامل مبتنی بر نوع دوستی، امار و فداکاری
۲۶۷	 تعامل ناصحیح دولت با این بخش
۲۶۹	 تعامل ناصحیح بخش انتفاعی با این بخش
۲۷۳	 انحراف این بستر تعاملاتی در جهت اهداف دیگر
۲۷۴	 فضای نهادی، قوانین و مقررات
۲۷۵	 خلأ یا تراکم قوانین و مقررات
۲۷۵	 تعدد مراکز سیاست‌گذار و ضعف نهادهای متولی نظارت
۲۷۸	 ضعف آمار و اطلاعات
۲۸۰	 ضعف اطلاع‌رسانی و شفافیت
۲۸۲	 فضای کلان اقتصادی جامعه
۲۸۴	 تضعیف فرهنگ بخشش و انفاق
۲۹۰	 مروری بر برخی راهکارها

۲۹۱	چالش‌های پیش‌روی مؤسسات و سازمان‌های وقف و خیریه
۲۹۲	◀ مدیریت اقتصادی
۲۹۴	◀ خلاقیت و نوآوری
۲۹۶	◀ برنامه‌ریزی اقتصادی
۲۹۷	◀ نیروی انسانی داوطلب
۲۹۹	◀ درآمدزایی
۳۰۰	◀ روش‌های سنتی
۳۰۱	◀ عوام‌زدگی در نتیجه علاقه به شفافیت برای جلب اطمینان
۳۰۲	◀ حراف در اهداف در نتیجه تلاش برای جلب حمایت بخش انتفاعی
۳۰۲	◀ بسته شدن به حمایت‌های دولتی
۳۰۴	◀ حفظ منبع
۳۰۵	◀ وجود سازمان‌های نیمه فعال
۳۰۶	◀ کارایی در سررسیدگذاری
۳۰۷	◀ هزینه و خرج
۳۰۹	خلاصه
۳۱۰	مفاهیم کلیدی
۳۱۰	مسائل و پرسش‌ها
	فصل هفتم:
۳۱۵	اقتصاد اطلاعات و رهیافت‌های آن در بخش سوم اقتصاد
۳۱۵	مقدمه
۳۲۱	اطلاعات نامتقارن در بخش سوم اقتصاد (وقف و امور خیریه)
۳۲۲	◀ عدم تقارن اطلاعات در ورود و جمع‌آوری منابع
۳۲۴	◀ عدم تقارن اطلاعات در حفظ و صیانت از منابع
۳۲۶	◀ عدم تقارن اطلاعات در خرج منابع یا منافع آنها
۳۲۷	راهکارهای مقابله با مسأله عدم تقارن اطلاعات در بخش سوم
۳۲۷	◀ کژگزینی
۳۲۹	◀ کژمنشی
۳۳۳	مدل‌سازی

۲۳۴	 مسأله کزگزینی
۲۴۰	 مسأله کژمنشی
۲۴۲	 خلاصه
۲۴۴	 مفاهیم کلیدی
۲۴۴	 مسائل و پرسش‌ها
۲۴۵	 منابع و مأخذ

www.ketab.ir

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
 وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
 فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ
 (قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۵۱)

سخن ناشر:

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق علیه السلام که از سوی ریاست دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی‌ای متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند.

از این جهت «تربیت» را می‌توان مقوله‌ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه‌های دانشگاه در چارچوب آن معنا می‌یابد؛ زیرا که «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل‌ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می‌سازد.

از سوی دیگر «سیاست‌ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی‌توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست‌ها در گرو انجام پژوهش‌های علمی و بهره‌مندی از نتایج آن‌هاست. از این منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان‌های فکری و جرایبی به حساب می‌آیند و نمی‌توان آینده درخشانی را بدون توانایی‌های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق علیه السلام درواقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که هم‌اکنون ثمرات نیکوی آن در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیان‌گذاران و دانش‌آموختگان این نهاد است که امید می‌رود با اتکاء به تأییدات الهی و تلاش همه‌جانبه اساتید، دانشجویان و مدیران دانشگاه، بتواند به مرجعی تمام‌عیار در گستره جهانی تبدیل گردد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آن‌ها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهاده‌اند - درک کاستی‌ها و اصلاح آن‌ها است تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این سیرت نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام صادق علیه السلام را در سیره بین‌المللی به همراه خواهد داشت. (ان شاء الله)

ولله الحمد
معاونت پژوهشی دانشگاه

www.ketabonline.ir

مقدمه

بخش سوم اقتصاد، بخش غیرانتفاعی، بخش نوع‌دوستانه، بخش داوطلبانه و... بخشی از اقتصاد است که مبتنی بر فطرت خیرخواه و نوع‌دوست بشر در نهاد انسان قرار داده شده و به همین جهت از زمان شکل‌گیری اقتصاد و مسئله معیشت برای نوع بشر مطرح بوده ولی توجه به آن در دانش اقتصاد مدرن مرهون فعالیت‌های علمی در چند دهه اخیر است. این بخش که در میراث تمدنی اسلامی ما به‌عنوان ثمره‌ی تأکیدات و رهنمودهای دین مبین اسلام به بر، انفاق، صدقه و انجام فعالیت‌های خیر به‌صورت بخش وقف و خیریه درآمده است در قرون میانی این تمدن در سرزمین‌های اسلامی به بالندگی رسیده و تنوع و گستره‌ی انگیزه‌های الهی بانیان آن عالم‌گیر شده است.

جایگاه این بخش به‌ویژه در شرایط کنونی اقتصاد کشور که اقتصاد مقاومتی به‌عنوان نسخه‌ی پیشرفت اقتصادی حال و آینده‌ی کشور ارائه شده است، اهمیت مضاعفی می‌یابد. چرا که از جمله راهکارهایی که برای مقاومتی‌شدن اقتصاد ایران توسط رهبر معظم انقلاب پیشنهاد شده، مردمی‌سازی اقتصاد است.

«عزیزِ مردمی» وقتی اسلام معتقد به اقتصاد مردمی است و فعالیت اقتصادی را در انحصار دولت و کارمندان قرار نمی‌دهد و به آحاد انسان در جامعه این اجازه را می‌دهد که تلاش کنند و فعالیت کنند و تسهیل مال بکنند، طبیعی است که لازمه‌ی این طرز فکر، این است که اگر در جامعه‌ی مردمی نیازی وجود داشت، همه‌ی افراد جامعه بدون استثناء کسانی که توانسته‌اند تحصیل الی...، مؤلفند بر حسب اختلاف تمکن خودشان آن خلأ را پر کنند». (مقام معظم رهبری، خطبه‌های نماز جمعه، تهران ۱۳۶۶/۰۸/۲۹)

آنچه در موضوع اقتصاد مردمی به نظر می‌رسد تسهیل ورود همه‌ی اقشار مردم به حوزه اقتصاد و زمینه‌سازی برای برداش گرفتن امور اقتصادی به‌صورت کارآفرینی، پوشش توسط آحاد مردم است و در صورت تحقق این امر اقتصاد کشور به حرکت درآمده و دستیابی به اهداف آن علیرغم وجود موانع ممکن می‌گردد. حضور آحاد مردم در اقتصاد و نقش‌آفرینی در آن نیازمند بسترسازی است که به‌عنوان همه‌ی انگیزه‌ها، ابتکارات و خلاقیت‌ها فرصت و زمینه‌ی بروز و ظهور بیابند. با این حال باید توجه داشت که تنها در صورتی ورود افراد به زمینه‌های اقتصادی ثمربخش خواهد بود که زمینه‌های انگیزشی در جهت مناسب تحریک به کار انداخته شود که در غیر این صورت نه تنها نتیجه‌ای حاصل نمی‌شود بلکه مسیر حرکت به سمت اهداف نیز دشوارتر خواهد شد.

۱. هر جایی که مسئولین کشور توانایی‌های مردم را شناختند و به کار گرفتند، ما موفق شدیم. هر جایی که ناکامی هست، به خاطر این است که ما نتوانستیم حضور مردم را در آن عرصه تأمین کنیم. ما مسائل حل نشده کم نداریم. در همه‌ی مسائل گوناگون کشور، مسئولین باید بتوانند بامهارت، با دقت، با ابتکار، راه‌هایی را برای حضور مردم پیدا کنند - همچنان که در عرصه‌ی بسیار دشوار جنگ این اتفاق افتاد، راه باز شد؛ کسانی توانستند راه را باز کنند - تا هر جوانی، هر پیری، هر مردی، هر زنی که بخواهد در این کار بزرگ شرکت کند، راه برایش باز باشد. در زمینه‌های گوناگون هم می‌شود، در اقتصاد هم می‌شود. اقتصاد کشور، تولید کشور می‌تواند به وسیله‌ی همت مردم، با پول مردم، با ابتکارهای مردم، با انگیزه‌های مردم، چندین برابر شکوفایی پیدا کند. سیاست‌های اصل ۴۴ را که ما تدوین کردیم، بر اساس همین نکته بود (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مردم کرمانشاه ۱۳۹۰/۷/۲۰).

دانش اقتصاد در تحولات جدید خود و با پیشرفت دهه‌های اخیر می‌تواند به مسئله تعیین بسترهای مناسب انگیزشی جهت ورود مردم به اقتصاد کمک کند. در گذشته اقتصاد بیشتر دانشی تعریف می‌شد که موضوع آن بررسی مباحث معیشتی و مادی ناظر بر امور بازرگانی کسب و کار و پولی مانند قیمت‌ها، مالیات‌ها، بانک و یا بررسی فرایندهای سه‌گانه تولید، توزیع و مصرف بود اما امروزه اقتصاد را دانشی می‌دانند که موضوع آن بررسی الگوریتم‌های انتخاب در شرایط تعاملی^۱ است. تعریف اخیر از دانش اقتصاد سبب شده است تا الگوریتم شناخته شده‌ی تصمیم‌گیری و تخصیص منابع در اقتصاد یعنی الگوریتم تصمیم‌گیری‌های اتمیستی (فردی) و مستقل همراه با بهینه‌سازی تابع هدف حسب قیود که بیشتر در اقتصاد خرد مطرح می‌شود، جای خود را به الگوریتم تصمیم‌گیری تعاملی و بهینه‌یابی استراتژی‌ها در فضای تعاملی بر اساس نظریه بازی بدهد.

موضعی مانند اقتصاد مردمی را در قالب الگوریتم‌های تعریف دوم از دانش اقتصاد پراحتی می‌توان تعریف کرد. در این تصمیم‌گیری‌های تعاملی برای اقتصاد مردمی باید سازوکاری تدوین شود که اکثر تعاملات اقتصادی وضعیت بهینه داشته باشند. در این میان با مطالعه‌ی انواع تعاملاتی که در حوزه‌ی

شکل ۱: طیف تعاملات انسانی

اقتصاد رخ می‌دهد، می‌توان طیفی از روابط متقابل اقتصادی را تصور نمود که مطابق شکل زیر از برخورد شروع شده و تا نوع دوستی، ایثار و فداکاری ادامه می‌یابد.

در اقتصاد متعارف تنها بر رقابت در بستر بازار تأکید و تکیه می‌شود. در حالی که با نگرش طیفی به تعاملات به نظر می‌رسد می‌توان همکاری را نیز در جای خود و در بستر تعامل مردم توجه قرار داد و نیز نوع دوستی، ایثار و فداکاری را در بستر بخش سوم اقتصاد (وقف و امور خیریه) تعریف کرد. تنها در صورتی که هر یک از انواع تعاملات مذکور با توجه به ویژگی‌ها و خصوصیات خود در بستر مناسب نیز انجام گیرد، بهینگی رخ خواهد داد و در غیر این صورت ناکارایی و اتلاف منابع، امکانات و داشته‌ها اجتناب ناپذیر است.

لازم به تذکر است که مراد از اقتصاد مردمی در اینجا این نیست که همه چیز باید به سمت نوع دوستی، ایثار و فداکاری برود بلکه هر یک از انواع تعاملات مذکور می‌تواند در جای خود در وضعیت بهینه جریان داشته باشد. قرار نیست بازار به صورت خیریه‌ای اداره شود و البته خیریه‌ها نیز نباید به صورت بازاری تدبیر گردند. تنها در این صورت، اقتصادی که بر دوش مردم و با حضور آنها اداره می‌شود، در مقابل

موانع ایستادگی نموده و در موقع لزوم راهکارهای رهایی از موانع را نیز مورد استفاده قرار خواهد داد.

در هر حال بخش سوم اقتصاد روزبه‌روز در جهان در حال گسترش بوده و از اهمیت بیشتری برخوردار می‌گردد. انگیزه داوطلبانه مبتنی بر ایثار و نوع‌دوستی نهادهای بخش سوم اقتصاد نسبت به نهادهای خصوصی (بخش اول) و نیز کارایی بیشتر و هزینه‌های پایین‌تر آنها نسبت به بخش دولتی (بخش دوم) برای ارائه خدمات اجتماعی و عام‌المنفعه باعث توجه روزافزون جوامع و همچنین توجه روزافزون دانش اقتصاد به توسعه علمی و عملی این بخش معطوف شده است.

در جوامع اسلامی بخش سوم اقتصاد در قالب نهاد وقف و امور خیریه به موازات وصیت به ثلث مال، عاریه، هبه، صدقه، نذر، صلح، سکنی، عمری، رقبی و... چه به‌صورت منفرد و چه به‌صورت ترکیبی ظرفیتی عظیم مبتنی بر اعتقادات و باورهای دینی را در اختیار توسعه و پیشرفت مادی و معنوی اجتماع قرار داده است؛ که از منافع و فواید آنها سنت حسنه‌ی وقف جایگاه متمایزتری دارد.

در خلال سال‌های اخیر در این بخش تولیدات علمی بسیاری در دنیا عرضه شده است که از جمله در زمینه‌ی اقتصاد این بخش، حصصا، همگی آنها دشوار است. این کتاب می‌کوشد تا با مرور مرز دانش اقتصاد وقف و خیریه تا حدودی به‌طور موردی در اقتصاد بخش وقف و خیریه را ترمیم نموده و با توجه به انبوه مسائل این بخش و به‌ویژه مشکلات، مسائل و خیریه، زمینه را برای ارائه‌ی آثار پژوهشی ناظر به حل مسائل بگشاید.

کتاب حاضر در هفت فصل تدوین شده که در فصل اول به بیان تعاریف و مفاهیم موجود در این بخش می‌پردازد، در فصل دوم گستره‌ی دانش در حیطه‌ی اقتصاد وقف و خیریه از جهت مفاهیم اقتصادی و اسلامی مرور گشته و در فصل سوم به نظریه‌ی اقتصادی سه شکست به‌عنوان مرز دانش مطالعات کلان پیرامون این بخش اشاره می‌کند؛ فصل چهارم و پنجم به ترتیب با تعریف مشهور فقها از وقف به عناصر کلیدی صیانت از وقف (تحجیس‌العین) و مصارف آن (تسلیف‌المنافع) می‌پردازد و در نهایت فصول ششم و هفتم ابتدا به مرور چالش‌ها و راهکارهای این بخش و مؤسسات معتمدین آن و سپس به بحث در مورد مهم‌ترین مسئله آن یعنی عدم تقارن اطلاعات و راهکار اقتصادی در جهت ساختن آن اشاره دارد.

از جهت ظاهری نیز در این کتاب تلاش شده است ضمن تدارک انواع نارسایی‌ها، جدال مفهومی و ارائه اطلاعات تکمیلی در خلال جعبه‌های مختلف درون متن و نیز خلاصه‌ی پایان هر فصل و تمرین‌های فکری، قابلیت آموزشی جهت دانشجویان، علاقه‌مندان و کارشناسان حوزه‌ی وقف و خیریه داشته باشد. امید است این کتاب بتواند گام‌های نخستین تقویت اقتصاد مردمی در بخش وقف و خیریه را برداشته و پژوهشگران حوزه‌ی مطالعات اقتصاد وقف و خیریه را در ادامه مسیر یاری رساند.

در پایان برخود لازم می‌دانیم از زحمات استاد گرانقدر جناب دکتر عادل پیغامی معاون محترم پژوهشی دانشگاه که بی‌شک برای اثر حاضر نقش استادی و راه‌گشایی داشته‌اند، تشکر و تقدیر نماییم.